

Кафедра. Філософські проблеми культури

аналіз архетипів українського менталітету набуває актуальності не лише як прикладна сфера можливостей феноменологічної методології, а і з точки зору розвитку національної самосвідомості незалежної України.

*Шпенглер О. Закат Європи. — М. — Пг., 1923.

Надійшла до редакції 25.10.2001р.

В'ячеслав Мешков

КОPIЯ
З ОРИГІНАЛУ
Вчено-педагогічний секретар
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ТА НАУК
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ Ю. КОНДРАТЮКА
20071100

Мешков В'ячеслав Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Голтавського державного технічного університету імені Ю.Кондратюка. Галузь наукових інтересів — культурологія, історія української та російської культури.

ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ КУЛЬТУРИ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА ТА ЙОГО РУЙНУВАННЯ В ХОДІ МОСКОВСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ

Остаточний розпад Київської Русі на удільні князівства в другій чверті XII сторіччя поклав початок формуванню своєрідної системи республіканської вільності новгородського духу. «До другої чверті XII ст., — пише В.О.Ключевський, — у побуті Новгородської землі непомітно ніяких політичних особливостей, що виділяли б її з інших областей Російської землі... Але з часу смерті Володимира Мономаха новгородці все більше здобувають переваги, що стали основою новгородської вільності» [3, с.55]. З цього моменту еволюція ментальних просторів новгородської та удільно-князівської

культур Північно-східної Русі відбувається в істотно різних напрямках.

Ментальний простір удільно-князівської Русі аж до татаро-монгольської навали продовжував дробитися і виявляв явні ознаки занепаду, що виражалися в його «схлопуванні» (тобто зростанні культурної ізоляції) та спрощенні (тобто в скороченні тематичної розмаїтості).

ПРОБЛЕМА ПРИБОРКАННЯ СИЛИ У НОВГОРОДІ

Якщо лейтмотивом духовної культури удільно-князівської Північно-східної Русі після встановлення татаро-монгольського іга була тема «сили», культ сили, що переходять у тотальне насильство, а в міру піднесення Московського князівства відбувається не бачена раніше серед давньоруських князів концентрація Сили в руках московського князя, то основним мотивом формування ментального простору новгородської культури стає завдання придушення Сили, недопущення її централізації і, таким чином, створення передумов для цивілізованого розвитку.

Одним із головних напрямів ослаблення Сили в Новгородській державі була діяльність по обмеженню влади князя. У договірних грамотах ретельно виписувалися умови, на яких князь здійснював управління Новгородською землею. Вони визначали судово-адміністративні, фінансові, торгові відносини між містом і князем. Судова й адміністративна діяльність князя були під постійним наглядом новгородського представника. «Князь був у Новгороді, — пише В.О.Ключевський, — вищою урядовою й судовою владою, керував урядом і судом, визначав приватні цивільні відносини згідно з місцевим звичаєм та законом, скріплював угоди і затверджував у правах. Але всі ці судові й адміністративні дії він робив не один і не на особистий розсуд, а в присутності й за згодою виборного новгородського посадника...» [3, с.59]. У грамоті (1304 – 1305 рр.) Новгорода тверському великому князю Михайлові Ярославовичу читаємо: « А бес посадника ти волостии не раздавати, ни суду ти судити, ни грамоть давати» [2, с.17]. Князю, його княгині, боярам і дворянам

заборонялося здобувати села і слободи в Новгородській землі. Договірні грамоти з князями, власне кажучи, являють собою список обмежень діяльності князя. Ніде, крім Новгородської землі, подібної традиції в Київській Русі не було. Князь у своїй землі був цар і бог, нічим не обмежений.

Іншим найважливішим напрямом приборкання силової стихії було встановлення поділу влади й упорядкування внутріміського і сільського життя. Організація Новгородської держави являла собою децентралізовану систему, з наданням великої автономії і самостійності її різним адміністративним одиницям. Ця стихійно сформована демократична адміністративна система становила складний механізм розподілу і дозування для запобігання встановлення тиранічної влади, обмеження фундаментальної цінності Новгородської республіки — новгородської вільності. Разом з тим цей на перший погляд громіздкий і неповороткий механізм державного управління виявлявся досить налагодженим і ефективним у випадках необхідності захисту батьківщини, Великого Новгорода та святої Софії. У подоланні язичеських традицій «силового мислення» важливу роль відіграло християнство і церква, що, головним чином, формували уявлення про аморальність, згубність фізичної сили як основи соціального поведіння.

Отже, у тематичному просторі новгородської культури тема «сили» не мала домінуючого значення. Більше того, у міру зміцнення християнства та демократичних традицій спостерігається процес її поступового ослаблення. «Метрику» її цінісно-мислинневого простору визначала фундаментальна структура, утворена двома тематичними центрами: християнськими цінностями і цінностями цивільними. У той час як в удільно-князівській, а потім у Московській Русі в міру насичення ментального простору енергією Сили, звучання духу вільності придушується, заганяється в глибини колективного несвідомого. Ця істотна відмінність новгородського духу і дає підставу для назви його новгородською культурою.

ТЕМА «ВІЛЬНОСТІ»

Звернемося до аналізу теми «вільності» як найважливішого ціннісно-тематичного джерела і її ролі в становленні новгородської культури. Саму очевидну істину, що не вимагає доказів, новгородського духу складала ідея рівності всіх громадян новгородського суспільства перед законом. У першій статті Новгородської судової грамоти стверджується: «а судити йому всіх дорівнює як боярина, так і життєвого, так і молодчого людини» [7, с.304]. Ідея рівності, що просякла весь лад новгородського життя, полягала не в майновому і політичному положенні. Рівність полягала у волі. Оцінюючи соціально-політичний устрій Великого Новгороду, В.О.Ключевський пише: «Форми його політичного побуту носили демократичний відбиток: перед судом були рівні громадяни всіх вільних станів; усі вільні обивателі мали місце і рівні голоси на віче» [3, с.80].

Демократизм Новгородської республіки виявився аномалією стосовно авторитарного духу давньоруської, а потім і російської культур. Новгородське суспільство було типологічно близьким утворенням до західноєвропейських вільних міських громад. Новгородські письмові джерела повною мірою відбивають цю обставину. В офіційних документах обов'язково підкреслюється джерело волевиявлення: «від усього Великого Новгороду».

Новгородська аристократія відіграла найважливішу роль в управлінні Новгородською землею. Рада панів, члени якої називалися боярами, готувала питання, проекти законів і постанов для віча. Не маючи власного голосу на вічі, Рада панів, безумовно, мала великий вплив на прийняття потрібних їй рішень. Однак не можна стверджувати, що віче було його слухняним знаряддям. Тим більше, якщо враховувати, що верства новгородської знаті був неоднорідним. Він завжди розпадався на партії, що відстоювали свої власні інтереси. Влада бояр послаблялася також відсутністю в їхньому розпорядженні репресивного апарату із збройних загонів із поліцейськими функціями. При цьому, як правило, городяни Новгороду були озброєні і за першим закликком чи дзенькотом

вічового дзвону готові були зібратися на вічовій площі, на Ярославовім дворі.

Важливим показником демократичного устрою новгородської республіки є виборність влади всіх рівнів, у тому числі і новгородського владика. Функціонування місцевої влади здійснювалося значною мірою гласно. Наприклад, договір Новгороду з німецькими купцями про спірні справи від 17 травня 1338 р. починається словами: «Так буде ведено всім людям, що цю грамоту чують і бачать» [2, с.71]. У зовнішніх відносинах з іншими державами Новгород послідовно відстоює честь і гідність своїх громадян.

У формуванні республіканського устрою в Новгороді як вираження духу вільності важливу роль відіграли чорні люди. Тим часом, як заможні верстви були схильні не тільки до компромісу, до поступок князям, але і до прямого зрадництва інтересів новгородської демократії. Тому характер державного устрою Великого Новгороду носить печать плебейських вимог рівноправності, являє собою відбиток інтересів чорних людей. Новгородська знать, бояри, виявилися не захищеними проти стихійних сплесків невдоволення юрби, не мали дієвих засобів придушення заколотної черні. Варто також помітити, що якщо у внутрішньонгородських смутах біднота, ймовірно, становила більшість юрби, що біснується, то при зовнішній небезпеці і погрозі новгородській демократії моральне ядро в боротьбі за волю та справедливість складав середній клас новгородського суспільства. На відміну від голоти їм було що втратити, було за що боротися з такою завзятістю.

У ментальному просторі новгородської культури мають місце дві домінуючі теми, дві абсолютні цінності, що відразу ж упадають в очі при читанні новгородських літературних джерел, — це теми «Великого Новгороду» чи «пана Великого Новгороду» і «святої Софії».

ТЕМА «ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА»

Тема «Великого Новгороду» є фундаментальною в духовному просторі культури. В усіх офіційних документах неодноразово вживане словосполучення «Великий Новгород»

становить виділені місця в тексті, що несуть особливо важливе змістове навантаження. Тема «Великий Новгород» має синтетичний характер, зміст якої ніхто й ніколи не визначав і навіть не намагався цього зробити, тому що всім новгородцям зміст її, подібно аксіомі, був зовсім ясний. Тема «Великого Новгорода» виступала синонімом Вітчизни. Її семантичне поле окреслювалося позначенням усього духовного настрою, способу життя вільного міста. У цьому змісті тема «Великого Новгорода» збігається з темою «вільності». «Великий Новгород» — це не щось самодостатнє над новгородцями. «Великий Новгород» — це вони самі, їх вільне (з погляду зовнішнього спостерігача удільно-князівської Русі ченця монастиря метушливе, невпорядковане) життя, яке вони готові були відстоювати від малого до великого до кінця. У ціннісно-мислинневому просторі функція теми «Великий Новгород» аналогічна темам «Афін» у афінян, «Рима» у римлян, особливо в республіканському Римі, «Флоренції» у флорентийців і т.ін.

ТЕМА «СВЯТОЇ СОФІЇ»

Тема «святої Софії» позначає сокровенне буття в духовному просторі новгородської культури. У найважливіші, напружені моменти новгородської історії новгородці закликали, зверталися до святої Софії. Описуючи страждання і руйнування російських земель під час татаро-монгольського завоювання, новгородський літописець зазначає: «Новгородъ же заступи богъ і свята велика і зборная апостольська церкви Софія...» [4, с.76]. Сила святої Софії веде до перемоги і захищає в бою. У 1240 р. у битві зі шведами на р. Неві перемогли «силою святія Софії і молитвами володарки нашея богородиці і приснодевиці Марії» й «придоша всі здраві во своя си, схранені богом і святою Софьею і молитвами всіх святих» [4, с.77]. У протиборстві з тверським князем Ярославом Ярославовичем новгородці говорили: «Князь! ти задумав зло на св. Софію, так ступай: а ми изомрем чесно за св. Софію; у нас князя немає, але з нами бог і правда і св. Софія, а тебе не хочемо» [8, с.159].

Мислення новгородців не було перевантажено абстракціями, більше того, воно взагалі було позбавлено

абстракцій у сучасному розумінні слова, за винятком найбільш відомих релігійних діячів, яких нараховувалося одиниці, у кращому випадку - кілька десятків у всій Древній Русі. Головна маса давньоруського населення не цілком усвідомлювала характер трансцендентності, надчутливості божественної реальності. Навіть вищі релігійні абстракції Бога-батька і Богасина в релігійному сприйнятті слов'ян були чуттєво-навантаженими уявленнями.

У ментальному просторі давньоруської культури від прийняття християнства в Київській Русі до утворення Російської централізованої держави найважливіше місце займає церква не як абстракція, а як головний, центральний храм. Очевидно, що кафедральний храм являв собою зосередження духовного життя міста-столиці і всієї землі. Як відомо, для будівництва храму вибиралося піднесене, найкраще місце, яке, відповідно до уявлень слов'ян, володіло найбільшою сакральною (будинок Бога), суспільно-політичною (всі основні події відбувалися перед храмом, перед яким звичайно розташовувалася площа для віча), естетичною (у хаосі міської забудови, серед дерев'яних хат, неможених, повних бруду і сміття вулиць, сліпуча білизна і доглянутість храму виступала як дійсно божественне творіння) значимістю. Церковні свята та богослужіння, збори віча на площі, укладення миру й оголошення війни й інших найважливіших рішень перед храмом і т.п. — усе це становило найбільш сокровенні, дорогі переживання людей, єднання їхнього духу в перемогах і поразках, радості і незгодах. Тому в ієрархії цінностей не було вищої цінності, ніж свята церква, у новгородців — свята Софія, у псковичів — свята Трійця.

НОВГОРОД І МОСКОВСЬКА РУСЬ — РІЗНІ СВІТИ

Таким чином, Новгород порівнянно з князівською Північно-східною Руссю був істотно відмінним світом як за ціннісно-мислинневою, тематичною структурою, так і за напрямом розвитку ментального простору. Християнство, єдиний простір російської провославної церкви поєднувало ці відособлені світи. Разом із тим виборність новгородського

архієпископа й інших посад кліру, їхня велика роль у державному управлінні, функції вищого авторитету, судді в конфліктних ситуаціях, у цілому значно більший демократизм новгородської церковної організації та ін. — усе це в більшому ступені відрізняло її християнську ментальність. Світські ціннісно-мислинневі орієнтири виявилися майже діаметрально протилежними. В авторитарному просторі московської культури одержували подальший розвиток Сила, Насильство і Страх. Новгородці не знали тотального насильства, не знали насильства як тотального духовного, економічного, соціального, політичного пригніченого і зв'язаного з ним моторошного страху. У Новгороді й, особливо, у Пскові «силове мислення» було значною мірою переборено, зруйновано, витиснуто демократично орієнтованим на правопорядок світосприйманням. Це були багато в чому різні, далекі один одному світи, що дає підставу називати їх різними культурами. У Новгородських письмових джерелах термін «Російська земля» практично не вживався. Новгородці і псковичі не відчували себе елементами «Російської землі». У новгородських грамотах Північно-східна Русь називалася «Низом». У договірній грамоті 1270 р. Новгорода з тверським великим князем Ярославом Ярославовичем читаємо: «А на Низу, княже, новгородця не судити, ні дані ті роздавати» [2, с.13]. Договірна грамота 1371 р. Новгорода з тверським великим князем Михайлом Олександровичем: «А приставів ті з Низу у всю в Новгородську волость не вселати» [2, с.30]. В останні дні існування Новгородської республіки в грудні 1477 р. новгородські послы намагалися відстояти хоч якусь автономію. Один з аргументів у них був: «Великий Новгород Низового звичаю не знає, не знає як наші государі великі князі тримають свою державу в Низовской землі» [8, с.29].

Історики відзначають локальний, місцевий характер новгородських і особливо псковських літописів [6, с.3]. І дійсно, згадування про Московську землю найчастіше пов'язані з діяльністю московського чи іншого князя, оскільки останні тією чи іншою мірою впливали на новгородське чи псковське життя. Примітні повідомлення про Куликовську

битву в псковських літописах. Синодальний список: «У літо 6888. Князь великій Дмитрові і всі князі рускія бишася з татари за Доном. Того ж літа в озері Чюдьском истопоша 24 лодок псковських» [6, с.29]. У стройовому списку навала Тохтамиша, руйнування Москви навіть не згадується. А в Синодальному списку читаємо: «У літо 6890. Узята бисть Москва від царя Тартаниша. Того ж літа князь местерь із силами і князи Скиригаило з Литвою придоша до Поличку, і стояше 13 тижня, отидоша не взмеше» [6, с.29].

Новгород і Псков, з одного боку, а князівська, потім Московська Русь, з другого — були істотно різними ментальними світами, з різними траєкторіями духовного розвитку. Не слід забувати, що новгородський і псковський світи склалися і розвивалися, у цілому проіснували приблизно три з половиною століття (від смерті Володимира Мономаха і розпаду Київської Русі до завоювання і руйнування їх Москвою!) Новгород і Псков, звичайно, не елементи західноєвропейської культури. Вони є породження духу давньоруської культури. На наш погляд, Новгород та Псков позначили саму позитивну, перспективну траєкторію розвитку російського суспільства, російської культури, якій не призначено було реалізуватися. Дуже дивно, що руйнування настільки красивих ментальних світів Іваном III, а потім його сином Василем одностайно описується російськими і радянськими істориками зі зловтіхою, захватом, як деяке добре діяння в справі «зібрання російських земель».

РУЙНУВАННЯ НОВГОРОДСЬКОГО СВІТУ

У міру розширення Московського князівства в другій половині XV ст. за рахунок захоплення земель інших князівств і нарощування силового тиску все більш необхідною ставала задача підпорядкування Новгородської і Псковської республік, руйнування їх вільнолюбного духу. Для Івана III захоплення заколотного і багатого Новгорода становило особливий інтерес. Однак високий духовний, моральний авторитет новгородського архієпископа Іони до часу стримував його хижачські домагання по відношенню до Великого Новгорода.

Смерть архієпископа Великого Новгороду Іони 8 листопада 1470 р. зробила новгородців беззахисними перед обличчям московської інтервенції.

Після обрання нового архієпископа Феофіла новгородське суспільство розкололося на дві партії, що умовно можна назвати партіями «Литви» і «Москви». Літописці донесли до нас у відгуках на віче концентроване вираження позицій кожної зі сторін. Перші закликали: «Не хочемо за великого князя московського, не хочемо називатися його отчиною, ми люди вільні; не хочемо терпіти образи від Москви, хочемо за короля Казимира» [8, с.14]. Соціальну базу цього руху, ймовірно, складали середні і нижчі шари новгородського суспільства, тобто більшість. Суть і вся правда цього руху полягала в двох вираженнях, у двох найдужчих аргументах: «ми люди вільні» і «не хочемо терпіти образи від Москви». Партія «Литви» була партією волі, відкритої конфронтації з Московією в боротьбі за незалежність, за свою «вільність». Для всіх новгородців було очевидно: встановлення влади Москви подібно татаро-монгольському ярму, якщо не гірше. Це кінець вільного, повноцінного новгородського життя. Але також було очевидно, що Новгород на самоті не може протистояти Москві, за спиною якої стояли всі князівства Північно-східної Русі і татари.

Гаслом протилежної сторони було: «Хочемо по старовині до Москви! Не можна нам віддатися за короля і поставити владу в себе від митрополита-латинця» [8, с.14]. Аргументація представників цієї партії була досить сильною. По-перше, вони спиралися на принцип старовини. Поняття «старовини» було одним із фундаментальних уявлень, основних цінностей, що визначали соціальний порядок і своєрідність ментального буття того періоду. Соціальний устрій, старовина закладалися, відповідно до загальноприйнятих уявлень, в епоху Київської Русі, тому посилання на старовину звичайно відносяться до київського періоду Русі. Традиційно орієнтований світогляд на старовину мав глибокі міфологічні корені, був породженням «міфологічного мислення», його пережитком. Як відомо, у міфологічному світогляді розрізняють «міфологічний час» як

епоху утворення, першопричин закладання універсального світового порядку і «профанний час», як буття механічного повторення, відтворення раніше створених відносин і взаємодій. Аж до XVIII століття, до правління Петра I, період Київської Русі сприймався в північно-східній Русі як епоха утвору давньоруського суспільства, як старовина, що задавала весь лад соціального життя, фундаментальний його закономірний порядок. Утворення мислилося лише і винятково як божественний витвір і, таким чином, одержувало божественне освячення і виправдання. Очевидно, що відкрите заперечення старовини сприймалося як святотатство.

Іншим сильним запереченням проти союзу з литовським князем Казимиром було побоювання експансії латинства, утисків і втрати віри по російському православному обряді, без якого життя здавалося неможливим. Соціальну основу цього руху становила більшість посадників, «тисяцьких», бояр, «житьїх» людей, купців, тобто еліта новгородського суспільства. Слід уточнити, що назва «партія Москви» є дуже умовною. З великою часткою впевненості можна припустити, що послідовних, принципових прихильників Москви в Новгороді було небагато. Партію Москви становили навчені досвідом люди, які бачили безперспективність відкритого військового зіткнення з Іваном III. Сили були занадто нерівні. Тому вони, на наш погляд, з одного боку, дотримувалися м'якої, дипломатичної боротьби за незалежність, а з другого — сподівалися і під Іваном III зберегти своє майно і політичний вплив у протистоянні з новгородською черню.

Перемогла партія Литви, а точніше — партія волі, відкритої боротьби за незалежність. Новгородські послы, досвідчені дипломати і великі майстри в укладанні договорів, швидко уклали договір із литовським королем, який, на нашу думку, гарантував Новгороду суверенітет, колишній демократичний устрій і волю православного віросповідання.

Іван III, не чекаючи зими, коли болота, ріки й озера стануть прохідними, рушив перші свої загоны на новгородців на початку червня 1471 р. Якщо до московського князя допомога приходила з усіх боків (були притягнуті і татари), то Новгороду не було допомоги нізвідки. Литовський король військовими

засобами новгородців не підтримав. Московіти перемогли в битві біля річки Шелони новгородців і захопили Новгород.

Після 1471 р. Іван III здійснював подальше руйнування новгородського світу в двох основних напрямках: шляхом підриву економічної і політичної могутності новгородської еліти з наступною її ліквідацією, дезорганізації системи керування Новгородської землі та заміни її московським чиновничим апаратом.

1477 року новгородський ментальний простір було до кінця зруйновано. Новгородський світ як специфічна ціннісно-мислинна реальність перестав існувати. Віче було скасовано, вічовий дзвін був знятий і відвезений у Москву. У Новгородській землі була встановлена московська система управління і московська адміністрація. Іван III, в'їжджаючи в Новгород, сказав «Я, государ ваш, даю світ усім безневинним, не бійтеся нічого!» У той же день 50 чоловік головних ворогів Москви були захоплено, і вони зазнали тортур. Архієпископ новгородський Феофіл був узятий і відісланий у московський Чудов монастир під варту, багатство його відібрали в казну; 100 головних змовників піддалися страті. 100 родин дітей боярських і купців розіслані по низових містах. Але й цим справа не скінчилася, говорячи сучасною мовою, «зачищення території» продовжувалося ще довго. 1484 року доносом до 30 чоловік великих і «житьїх» людей було схоплено, будинки їх розграбовані, самі піддані катуванню; коли їх присудили до страти, то перед шибеницею стали вони прощатися один з одним і каятися, що дарма клепали один на одного на катуванні. Почувши про це, великий князь не велів їх вішати, але велів скувати і посадити у в'язницю, і дружин, і дітей їхніх послати в ув'язнення. У 1487 р. переведено з Новгорода у Владимир 50 родин кращих купців. У 1488 р. привели з Новгорода в Москву більше ніж 7 тис. «житьїх» людей за те, що хотіли вбити намісника великого князівського Якова Захаровича; деяких Яків стратив ще в Новгороді, інших стратили в Москві, інших відправили на життя в Нижній, Володимир, Муром, Переяславль, Юр'єв, Ростов, Кострому й інші міста, на їхнє місце послані в Новгород із Москви й інших міст нічових діти боярські і купці [8, с.32-33]. Ця

нелюдська своєрідна «ротація», очевидно, мала на меті витравити волелюбний дух новгородців.

На завершення загального опису цієї розправи не можна не навести свідчення С.Герберштейна. Воно містить деякі неточності (наприклад, щодо битви на ріці Шелоні), але є дуже важливим, тому що відтворює суспільну думку в Московії в першій третині XVI в., тобто піввіку після падіння Новгороду, оскільки С. Герберштейн ретельно та коректно зібрав і відтворив цей матеріал. Він пише: «У той час як цим князівством керував по своїй волі архієпископ, на них напав московський князь Іоанн Васильович і сім років підряд вів з ними жорстоку війну. Нарешті, у листопаді місяці 1477 року по різдві Христовому він перемиг новгородців у битві на ріці Шелоні і, примусивши їх на визначених умовах підкоритися його владі, поставив від свого імені намісника над містом. Але, вважаючи, що він ще не має у своєму розпорядженні повну владу над ними, і розуміючи, що не може досягти цього без війни, він з'явився в Новгород під благочестивим приводом, бажаючи ніби-то утримати новгородців, що нібито збиралися відпасти від російського закону (у латинство); користаючись таким приводом, він зайняв Новгород і звернув його в рабство. Він відняв усе майно в архієпископа, громадян, купців і іноземців і, як повідомляли деякі письменники, відвіз відтіля в Москву триста возів, навантажених золотом, сріблом і дорогоцінними каменями. [Я ретельно розпитував у Москві при цьому і довідався, що возів з видобутком повезеним було відтіля набагато більше. Так це і не дивно, тому що по взятті міста він відвіз із собою в Москву архієпископа й усіх більш багатих і впливових осіб, пославши в їхні володіння як у нові місця життя своїх підданих» [1, с.148]. Варто звернути увагу, що в сприйнятті жителів Московії ця акція Івана III розглядається не інакше, як завоювання Новгороду, для цивілізованої людини С.Герберштейна — жорстоке завоювання з установленням рабства. Міф про «збирання російських земель навколо Москви» більш пізнього походження.

С.Герберштейн чітко фіксує плоди такого «возз'єднання російських земель»: «Ніколи, під час процвітання цього міста,

коли він був незалежний, великі його землі поділялися на п'ять частин; кожна з них не тільки зверталася з усіма суспільними і приватними справами до встановленого і повноважного у цій частині магістрату, але й укладати які б то не було угоди й безперешкодно вершити справи з іншими своїми громадянами могла винятково у своїй частині міста, і нікому не було дозволено в якій б то не було справі скаржитися якому-небудь іншому начальству цього міста. У той час тут було найбільше торговище всієї Руссии, тому що туди стікалося звідусіль — із Литви, Швеції, Данії і із самої Німеччини — величезне число купців, і від настільки багатолюдного стікання різних народів громадяни множили свої багатства і статки. ...І хоча ці області, повні рік і боліт, марні і недостатньо зручні для поселення, проте вони приносять багато прибутку від своїх хутр, меду, воску і різноманітних риб. ...Народ там був дуже ввічливий і чесний, але нині вкрай зіпсований, чому, поза сумнівом, провиною московська зараза, занесена туди заїжджими московітами» [1, с.147-148, 150].

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

Ментальний простір Новгородської республіки істотно відрізнялися за своєю фундаментальною тематичною структурою і траєкторією розвитку від князівсько-дружинної Північно-східної Русі.

Разом із тим, істотна відмінність новгородської культури від князівсько-дружинної культури Північно-східної Русі не дає підстави відносити їх до однієї з форм західноєвропейської культури. Ціннісно-мислинневий простір Новгорода значно відрізняється від ментальних просторів вільних західноєвропейських міст як за способом функціонування, так і за тематичною структурою. Тут лише відзначимо, що західноєвропейська культура за способом функціонування, починаючи з Древньої Греції, належить до яскраво вираженого типу рефлексивної культури, для якої характерна замкнутість на себе, безутишна робота засобами літератури, філософії, мистецтва та ін. з самоосмислення, самовдосконалення, самоконструювання. У Новгороді подібна робота майже не велася. В даний час ми маємо у своєму розпорядженні таке мале число новгородських письмових джерел не стільки тому,

що вони були втрачені, скільки тому, що через відсутність рефлексивної установки на усвідомлення саме себе, свого власного буття подібних продуктів людської творчості було зроблено дуже небагато. Новгородська, як і князівсько-дружинна культура Північно-східної Русі, відносилися до типу екзистенціальних культур, функціонування яких, їхнє буття обмежувалося існуванням, не подвоювалося рефлексивною оцінкою. Тому в новгородській культурі немає усвідомлення специфіки свого ментального буття (наприклад, волі, усієї категоріальної структури суспільної свідомості).

«Збирання російських земель навколо Москви» по відношенню Новгородської і Псковської республік являло собою варварське захоплення, руйнування новгородського й псковського ментальних світів. Міф про «збирання...» є вираженням москвоцентристської історіографії, виступає анахронізмом, перешкоджає здійсненню коректного історичного та культурологічного аналізу.

Література

1. Герберштейн С. «Записки о Московии». — М., 1988.
2. «Грамоты Великого Новгорода и Пскова». — М. — Л., 1949.
3. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т.: Курс русской истории. — Т.2. — М., 1987.
4. Новгородская первая летопись старшего и малого изводов. — М. — Л., 1950.
5. Памятники литературы Древней Руси: Вторая половина XV века. Общ. ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. — М., 1982.
6. Псковские летописи. Выпуск 2. — М., 1955.
7. Российское законодательство X — XX веков. Т.1. Законодательство Древней Руси. — М., 1984.
8. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 18 кн. Кн. 2. — М., 1988.

Надійшла до редакції 10.10. 2001 р.

Володимир Пащенко

ПАЩЕНКО Володимир Олександрович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, головний редактор часопису «Філософські обрії». Галузь наукових інтересів — державно-церковні стосунки, історія науки та конкретні проблеми її викладання.

ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЗАКАРПАТТІ МОВОЮ ФАКТІВ

У релігієзнавчій літературі останніх років з'явилися об'єктивні публікації про знищення Української греко-католицької церкви в Галичині, що відбулося на Львівському соборі в березні 1946 року. Менше написано про подальший перебіг подій в краї та про ліквідацію УГКЦ в Закарпатті. Між цим, це досить кривавий відрізок вітчизняної історії кінця 40-х років...

* * *

Деякі дослідники зазначають, що березневі події 1946 року на західноукраїнських землях не були завершенням церемонії ліквідації ГКЦ, вони тільки розгорталися. Незважаючи на тиск та терор продовжувався опір віруючих насильному закриттю греко-католицьких храмів та перетворенню їх у православні. Значною залишалася і кількість духовенства, котре не бажало переходити в юрисдикцію Московського патріархату. Із раніше таємних документів стало відомо про акти терору щодо